

STEFAN DMITRUK

ROLA PROFESORA PIOTRA POKRYSZKINA W OCHRONIE DZIEDZICTWA PRAWOSŁAWNEGO, ETNICZNEGO I NARODOWEGO W OKOLICACH CHEŁMA NA POCZĄTKU XX WIEKU

Słowa kluczowe: Chełm; archeologia; Cerkiew prawosławna; Księstwo Halicko-Włodzimierskie; Chełmszczyzna

Wstęp

Misje archeologiczne prowadzone na początku XX wieku przez profesora Piotra Pokryszkina (1870–1922) na terenie Chełmszczyzny miały ogromne znaczenie dla współczesnej ochrony prawosławnego dziedzictwa, ruskiej tożsamości (etnicznej) i ukraińskiej (narodowej)¹. Rosyjski badacz związany z Cesarską Komisją Archeologiczną (dalej: CKA) z Petersburga był światowej renomy ekspertem z dziedziny archeologii sakralnej. Na prośbę Muzeum Cerkiewno-Archeologicznego, funkcjonującego przy Prawosławnym Bractwie pw. Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie, między 1903 a 1912 rokiem przeprowadził badania archeologiczne obiektów z terenu prawosławnej

1 Wartościowym opracowaniem procesów narodotwórczych ludności Europy Środkowo-Wschodniej, której zasadniczą warstwę społeczną stanowili chłopci jest praca Józefa Chlebowczyka: *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII w. do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków 1983 (s. 39–42). Głównymi fazami powstawania narodów między końcem XVIII a początkiem XX w. były: faza językowo-etniczna i faza unarodowiania. Rusini mieszkający na terenie Chełmszczyzny i południowego Podlasia, zgodnie z przyjętą definicją Chlebowczyka, mieli poczucie odrębności językowej od Polaków i Rosjan, a w latach 1864–1914 podjęli próbę walki o język i jego upublicznienie w ramach warunków politycznych rosyjskiego zaboru, byli świadomi odrębności etnicznej, kulturowej i historycznej. Okres I wojny światowej przyniósł kolejny etap w procesie narodotwórczym – walkę o instytucjonalizowany byt narodowy. Ważnym opracowaniem, dotyczącym problemu ukraińskiego narodotwórczego procesu wśród ludności ruskiej guberni lubelskiej i siedleckiej jest książką Jarosława Hrycaka *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856–1886)*, Warszawa 2010 (s. 35–36). Lwowski historyk określił pojęcie „Ruś” jako: „[...] pojemne określenia wschodniosłowiańskiej wspólnoty, której członkowie posługiwali się językiem cerkiewnosłowiańskim w praktykach religijnych, mówili zrozumiałymi dla siebie nawzajem dialektami, mieli rudymenarną pamięć historyczną wspólnego pochodzenia i uświadamiali sobie swoją odmienność od zachodnich chrześcijan i żydów. Dopiero stopniowo na skutek centralizacji wpływów takich wielkich centrów kulturowych jak Kijów, Lwów czy Wilno z ogromnego obszaru zaczęły wyłaniać się poszczególne tożsamości narodowe. Z uwagi na językowo-kulturowe podobieństwa i odmienności istniało kilka wariantów rozwoju sytuacji: wytworzenie się jednego narodu wschodniosłowiańskiego; zwycięstwo projektów asymilacyjnych, wspieranych siłą aparatu państwowego (rosyjskiego czy polskiego); umocnienie się odrębnych tożsamości narodowych dla większych grup etnicznych (ukraińskiej, białoruskiej i rosyjskiej) albo pojawienie się tożsamości mieszanych (takich jak wspólna „ruska” tożsamość Ukraińców i Białorusinów)” (ibidem, s. 36). Zagadnienie dotyczące budzenia się ukraińskiej świadomości narodowej wśród ludności ruskiej na terenie guberni lubelskiej i siedleckiej w latach 1864–1915 wymaga dalszych opracowań naukowych.

eparchii chełmskiej i Rusi Halicko-Włodzimierskiej doby króla Daniela Halickiego (1201–1264)². Należały do nich wieże w Stołpiu i Bielawinie oraz chełmska rezydencja Daniela Halickiego wraz z zamkową cerkwią pw. św. Jana Złotoustego – jedną z czterech świątyń prawosławnych okresu Romanowiczów. Na początku XXI wieku prace wykopaliskowe, wsparte m.in. odkryciami Pokryszkina, w tych samych miejscach prowadziły zespoły kierowane przez prof. dra hab. Andrzeja Buko z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk i Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego³. Działania Pokryszkina to przykład indywidualnego wpływu osoby świeckiej na ochronę dziedzictwa Cerkwi prawosławnej na ziemiach polskich.

W prezentowanym zagadnieniu wykorzystano materiały zgromadzone w Archiwum Państwowym w Lublinie, uzupełnione o literaturę przedmiotu. Na potrzeby tekstu posłużono się elementami analizy źródeł historycznych. Opracowanie składa się z biogramu rosyjskiego naukowca oraz omówienia: inicjatyw archeologicznych wysuwanych przez środowisko cerkiewne z Chełma w końcu XIX wieku, badań archeologicznych Piotra Pokryszkina przeprowadzonych w okolicach Chełma w latach 1903–1912 wraz z ich interpretacją restauracji obiektów wykonanej pod wpływem wykopalisk. Prezentowaną mikrohistorię kończą wnioski.

Piotr Pokryszkin (1870–1922)

Piotr Pokryszkin⁴ urodził się 22 lipca 1870 roku w Irkucku, w rodzinie lekarza. Ukończył Irkucką Szkołę Techniczną oraz Petersburską Akademię Sztuk Pięknych (1895). Był utalentowanym studentem oraz laureatem wielu nagród. Po ukończeniu studiów otrzymał stypendium Wydziału Architektury Petersburskiej Akademii Sztuki przeznaczone na staż zagraniczny. Studiując na zlecenie CKA w latach 1894–1896, zbadał meczet Tur-Emir w Samarkandzie. Odwiedził placówki naukowe w Paryżu, Florencji i Palermo, dzięki czemu poszerzył wiedzę na temat architektury bizantyjskiej, romańskiej i gotyckiej. W latach 1898–1900 uczestniczył w misjach naukowych organizowanych przez CKA na terenie Azji Średniej – zbadał m.in. meczet Bibi Chanum w Samarkandzie.

2 Więcej o Danielu Romanowiczu m.in.: D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz, król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2014; idem, *Król Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII wieku*, Kraków 2012. Na temat diecezji chełmskiej zob. A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm 1999.

3 Szerzej o pracach archeologicznych zespołów kierowanych przez prof. dra hab. Andrzeja Buko w dalszej części tekstu.

4 Biografia P. Pokryszkina na podstawie: С. Гаврилюк, *Історичне пам'яткознавство Волині, Холмицини і Подляшшя (XIX–початок XX ст.)*, Луцьк 2008, s. 109–112; eadem, *Badania zabytków architektonicznych Chełmszczyzny przez P. Pokryszkina na początku XX w.*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, t. 2, 2004, s. 189; eadem, *Badania nad starożytnościami z terenu Chełmszczyzny w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, „Res Historica”, t. 21, 2005, s. 44–46; *Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия*, ред. Е. Н. Носов, Санкт-Петербург 2009, s. 136 i in. Spuścizna naukowa Pokryszkina znajduje się w Archiwum Rękopisów Instytutu Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk (f. 21) w Petersburgu. Zawartość zbioru zbadała i przedstawiła w polskiej literaturze naukowej Switłana Hawryluk ze Wschodnioeuropejskiego Narodowego Uniwersytetu im. Łesi Ukrainki z Łucka.

Wspólnie z rosyjskim bizantologiem Nikodimem Kondakowem (1844–1925) udał się na ekspedycję naukową do Macedonii (1901 r.). Efektem wyjazdu do Serbii w 1902 roku było opracowanie pt. *Prawosławna architektura XI–XVI w. w obecnym Królestwie Serbskim*. Rozprawa przyniosła Pokryszkinowi światowe uznanie w zakresie archeologii sakralnej. W grudniu 1902 roku został członkiem CKA i osobą odpowiedzialną za badanie oraz restaurację dawnych budynków w Rosji, a 26 października 1909 roku otrzymał tytuł profesora architektury i budownictwa. Do 1917 roku opracował 100.000 bibliograficznych zapisków oraz 17.000 fotografii różnych zabytków architektury znajdujących się na terenie państwa rosyjskiego. Pokryszkin stworzył własną metodę architektoniczno-archeologiczną, którą do lat 60. XX wieku wykorzystywano w badaniach i restauracji zabytków architektury w ZSRR⁵. W 1909 roku został przyjęty do Cesarskiej Akademii Nauk, jako ekspert z ochrony zabytków Rusi Kijowskiej. Na prośbę biskupa białostockiego Włodzimierza (Tichonickiego; 1873–1959) w 1907, 1908 i 1910 roku zbadał cerkiew pw. Zwiastowania Bogurodzicy w Monasterze Supraskim, pozostawiając raport z oględzin⁶, ruiny zamku w Bodzentynie k. Kielc, a w 1911 roku kierował pracami restauracyjnymi cerkwi pw. Chrystusa Zbawiciela na Berestowie, położonej na terenie Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. Do najbardziej znanych obiektów, które zbadał i restaurował Pokryszkin na terenie Rosji, należą m.in. cerkwie w Bakczysaraju, pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Archangielsku (1912), Przemienienia Pańskiego w Pskowie (1916), Bazylego Wielkiego w Owruczu (1907), Narodzenia Bogurodzicy w Ferapontowie k. Nowogrodu Wielkiego, sobory Zaśnięcia Bogurodzicy i Przemienienia Pańskiego w Moskwie, sobór sampsonowski w Petersburgu oraz twierdze w Pskowie i Smoleńsku. Był głównym konsultantem projektu ustawy o ochronie zabytków na terenie Imperium Rosyjskiego, a także autorem licznych tekstów naukowych z zakresu archeologii cerkiewnej, ochrony i restauracji zabytków w Rosji. Podczas I wojny światowej badał architekturę zabytkową w Bukowinie, Galicji i Wołyniu. Po konflikcie ideologicznym z członkami Rosyjskiej Komisji Archeologicznej w 1920 roku opuścił Piotrogród. Rok później otrzymał święcenia

5 Metoda analityczna lub metoda kompleksowa (całościowa) architektoniczno-archeologiczna P. Pokryszki-
na polegała na całościowym opracowaniu dostępnych wizerunków obiektu, szczegółowej analizie różnych typów
stratygrafii, spojrzeniu na obiekt architektoniczny, jako źródło historyczne oraz rozumienie estetyki różnych frag-
mentów danej architektury. Jej zastosowanie w praktyce umożliwiało częściową restaurację konkretnego budyn-
ku oraz opracowanie celowanej metody restauracyjnej (szerzej zob. Н. И. Платонова, *Архитектор-археолог*
П. П. Pokryszkin: страницы биографии, „Краткие сообщения Института археологии РАН”, вып. 241,
2015, s. 421–436).

6 П. Pokryszkinъ, *Благовѣщенская церковь въ Супрасльскомъ монастырѣ*, [в:] *Сборникъ археологи-
ческихъ статей, поднесенный Графу А. А. Бобринскому въ день 25-лѣтня предсѣдательства Его въ Им-
ператорской Археологической Коммисси 1886–1911*, С.-Петербургъ, s. 222–237; A. Siemaszko, *Malowidła
ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwer-
sytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki”, z. 21, 1995, s. 14–55; K. Stawecka, *Szesnastowieczne pobizantyń-
skie freski z Supraśla w świetle dokumentacji konserwatorskiej – historia zniszczeń*, „Elpis. Czasopismo Teologicz-
ne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, t. 19, 2017, s. 139–147; eadem, *Najważniejsze
zmiany w wyposażeniu cerkwi Zwiastowania Bogarodzicy w Supraślu po wprowadzeniu unii brzeskiej*, „Latopisy
Akademii Supraskiej”, t. 8: *Cerkiew a asymilacja – swój i obcy*, 2017, s. 131–150.

diakońskie i kapłańskie. Zmarł 18 lutego 1922 roku na tyfus w monasterze św. Tichona w Łukojanowie, położonym na południe od Niżnego Nowgorodu.

Muzeum chełmskie a prace archeologiczne

Od lat 60. i 70. XIX wieku administracja rosyjska dążyła do szeroko rozumianej unifikacji Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Rosji m.in. w sferze politycznej, konfesyjnej, kulturowej, edukacyjnej, ideologicznej, a docelowo podporządkowania ziem polskich państwu carów⁷. W wewnętrzną politykę imperialną władze administracyjne zaangażowały organizacje naukowe o charakterze ogólnorosyjskim – w tym m.in. Moskiewskie Towarzystwo Archeologiczne (dalej: MTA) i Cesarską Komisję Archeologiczną w Petersburgu⁸, środowiska lokalne oraz cerkiewne⁹.

Jednym z lokalnych ośrodków aktywnych, w działaniach naukowych i cerkiewnych było Muzeum Cerkiewno-Archeologiczne funkcjonujące od 1882 roku przy Bractwie Prawosławnym pw. Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie¹⁰. Miało ono na celu zbieranie różnych źródeł historycznych, w tym archeologicznych, związanych z historią Cerkwi Prawosławnej na terenie Chełmszczyzny i południowego Podlasia oraz Rusi Halicko-Włodzimierskiej¹¹. Organizację i założenia statutowe muzeum wzorowano na Towarzystwie Historyczno-Archeologicznym działającym przy Kijowskiej Akademii Duchownej i Muzeum Cerkiewno-Archeologicznym w Wilnie¹². Do końca 1913 roku do chełmskiej placówki wpłynęło ponad 5.900 eksponatów, a w ramach samej jednostki zorganizowano bogatą w księgozbiór bibliotekę¹³.

Stosunkowo szybko bractwo wyszło z inicjatywą przeprowadzenia prac archeologicznych w Chełmie. W listopadzie 1884 roku ówczesny przewodniczący bractwa,

7 С. Гаврилюк, *Историчне пам'яткознавство...*, s. 158–159. Szerzej o polityce imperialnej w Królestwie Polskim zob. m.in.: M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i Cesarstwo Rosyjskie (1864–1914)*, Warszawa 2016; P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego (1721–1917). Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999.

8 СКА powstała 11 marca 1889 roku w Petersburgu na mocy ukazu carskiego. Organizacja przejęła uprawnienia Cesarskiej Akademii Nauk i Cesarskiej Akademii Sztuki w zakresie ochrony i konserwacji zabytków. Na podstawie: A. Kokowski, *Lubelskie znaleziska w raportach Carskiej Komisji Archeologicznej*, [w:] *Przez Pradzieje i wczesne średniowiecze: księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny profesora Jana Gurby*, red. J. Libberda, A. Zakościelna, Lublin 2004, s. 407.

9 С. Гаврилюк, *Историчне пам'яткознавство...*, s. 159.

10 Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (1875–1905; dalej: ChWDPK), sygn. 287, k. 8–11v.; „Холмско-Варшавский Епархиальный Вѣстникъ” (dalej: „ХВБВ”), № 4, 1882, s. 62; „ХВБВ”, № 19, 1882, s. 321–322; „ХВБВ”, № 23, 1883, s. 418. Szerzej o Prawosławny Bractwie pw. Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie zob. S. Dmitruk, *Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879–1914)*, Lublin 2012, wydruk komputerowy rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; idem, *Zarząd Prawosławnego Bractwa Bogurodzicy w Chełmie w latach 1879–1882*, [w:] *Chełm nieznan. Ludzie – miejsce – wydarzenia*, red. M. Karwatowska, Chełm 2009, s. 211–218; Idem, *Typografia Prawosławnego Bractwa pw. Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1912–1914)*, [w:] *Mychajło Hruszewski i jego mała Ojczyzna w XIX–XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2011, s. 177–188.

11 APL, ChWDPK, sygn. 287, k. 5–6.

12 Ibidem, k. 7; „ХВБВ”, № 4, 1882, s. 62.

13 Więcej o kolekcji muzealnej zob. S. Dmitruk, op. cit., s. 228–237.

biskup lubelski Modest (Strelbicki, 1823–1902) zwrócił się do zwierzchnika diecezji chełmsko-warszawskiej arcybiskupa Leoncjusza (Lebiedzkiego, 1822–1893) z prośbą o poprowadzenie poszukiwań na Górcę Chełmskiej grobów Daniela Halickiego oraz biskupów chełmskich. Celem prac archeologicznych było potwierdzenie informacji z tzw. Latopisu Hipackiego o pogrzebie Daniela Halickiego w Chełmie. Hierarcha prosił arcybiskupa Leoncjusza i Świętobliwy Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (dalej: RCP) o zezwolenie na zbadanie i umożliwienie zwiedzania podziemi chełmskiego soboru wiernym, co spopularyzowałoby wiedzę o prawosławnej przeszłości Chełma¹⁴.

Prace wykopaliskowe w rejonie Chełma zrealizowano na początku XX wieku. Były związane z odnalezieniem, badaniami oraz ochroną fresków w rzymsko-katolickiej kaplicy pw. Trójcy Świętej w Lublinie¹⁵, a także dzięki zaangażowaniu w ten proces Fiodora Korałowa¹⁶ – działacza cerkiewnego, członka bractwa chełmskiego, kustosa Muzeum Cerkiewno-Archeologicznego w Chełmie w latach 1892–1901 i 1904–1915 oraz znanego w środowisku rosyjskich naukowców muzealnika i regionalistę. Korałow w 1900 roku odkrył kamienny krzyż w pobliżu wieży w Stołpiu, co stało się motywacją do dalszych działań¹⁷. Pod koniec 1901 roku zwrócił się on do MTA z prośbą o zbadanie i ochronę wież w Stołpiu i Bielawinie¹⁸. MTA poprosiło administrację guberni lubelskiej o podjęcie działań zabezpieczających oba zniszczone zabytki¹⁹.

Misja rozpoznawcza w 1903 roku

Przypadkowo odkryte w lutym 1899 roku, przez lubelskiego malarza Józefa Smołańskiego, freski ruskie w lubelskiej kaplicy pw. Trójcy Świętej stały się późną jesienią 1903 roku obiektem ekspedycji naukowej dyrektora CKA – prof. Nikołaja Pokrowskiego (1848–1917) i prof. Pokryszkina. Do uczestnictwa w ekspertyzie lubelskich fresków Komisja petersburska zaprosiła Korałowa²⁰.

Po zakończeniu badań kaplicy lubelskiej 13 listopada 1903 roku Pokryszkin i Pokrowski, za namową Korałowa, udali się na rozpoznanie naukowe do Chełma. Uczelni spotkali się z biskupem lubelskim Eulogiuszem (Georgijewski, 1868–1946) – ówczesnym wikariuszem diecezji chełmsko-warszawskiej i przewodniczącym bractwa chełmskiego, zwiedzili muzeum, sobór pw. Narodzenia Bogurodzicy, obejrżeli studnię z czasów Daniela Halickiego, zabytkowy mur na Górcę Chełmskiej oraz wieże w Stołpiu

14 APL, ChWDKP, sygn. 432, k. 1–2.

15 Szerzej o badaniu fresków z kaplicy pw. Trójcy Świętej w Lublinie zob. m.in.: *Памятная Книжка Люблинской Губернии 1904 год*, Люблин 1904, s. 1–25; „Gazeta Lubelska”, nr 67, 1904, s. 1–2; „Gazeta Lubelska”, nr 69, 1904, s. 1–2; *Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim. Historia, teologia, sztuka, konserwacja*, red. B. Paprocka, Lublin 1999; S. Dmitruk, op. cit., s. 245–249.

16 Biografia F. Korałowa zob. A. Gil, *Gość w obcej ziemi. Fiodor Wasiljewicz Korallow i chełmski okres jego życia*, [w:] *Mychajło Hruszewski i jego Mała Ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX–XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2011, s. 151–155; S. Dmitruk, op. cit., s. 70–71, p. 279.

17 „XBEB”, № 9, 1905, s. 112–113.

18 S. Hawryluk, *Badania nad starożytnościami...*, s. 53.

19 Ibidem.

20 APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1866–1918; dalej: RGL), Wydział Wojenno-Policyjny III, sygn. 1902: 423, k. 14–16v, k. 28.

i Bielawinie²¹. W wyniku oględzin rozpoznano, że tuż przy wschodniej ścianie kaplicy pw. św. Cyryla i Metodego, wybudowanej w 1885 roku, znajdowała się jasna, biała, widoczna z daleka ściana, którą opisywały ruskie kroniki. Według badaczy, była to część większej budowy, czyli kamiennie-drewniana wieża widoczna z daleka. Drewniana część obiektu spłonęła wraz z drewnianymi zabudowaniami Chełma w 1259 roku. Pokryszkin, Pokrowski i Korałłow stwierdzili, że w miejscu ówczesnego soboru pw. Narodzenia Bogurodzicy był gród Daniela Halickiego. W centralnym miejscu grodziska znajdowała się 35-metrowa studnia, służąca do wydobywania wapnia²².

Rosjanie wstępnie zbadali dwie wieże – w Stołpiu i Bielawinie. Po obiekcie bielawinińskim w 1903 roku pozostała jedna kamienna ściana od strony północnej. Wieżę zbudowano z miejscowych kamieni, a 4-piętrowa baszta, według badaczy, służyła do celów militarnych. Naukowcy wywnioskowali, że budowlę wzniesiono w XII–XIII wieku, a nie, jak dowodzili historycy, w IX–X wieku. Wieża w Stołpiu zachowała się w lepszym stanie niż wieża w Bielawinie. Miała 3 piętra, a jej środek był okrągły. Naukowcy ocenili, że budulec z dwóch rozbitych ścian stołpeckich posłużył przy budowie szosy Chełm–Lublin²³. Według Pokryszkina, Pokrowskiego i Korałłowa stan obu wież był dramatyczny, a ich konstrukcje groziły zawaleniem²⁴.

Badania archeologiczne w 1909 roku

16 lutego 1909 roku CKA, na prośbę bractwa w Chełmie oraz posła III Dumy Państwowej Dmitrija Czychaczewa (1876–1918), ponownie wyekspediowała Pokryszkina do Chełma, finansując podróż, koszty pobytu i prace badawcze²⁵. Petersburscy eksperci zaprosili do udziału w ekspedycji również Korałłowa²⁶. Głównym celem misji archeologicznej przeprowadzonej w dniach 11–30 lipca 1909 roku było zbadanie wieży w Bielawinie i pozostałości wieży i fortu stołpeckiego, a także wstępna konserwacja tych zabytków²⁷.

Jak czytamy w opracowaniu, w Stołpiu: „[...] Pokryszkin założył wykopy archeologiczne we wnętrzu wieży i w obrębie nasypu, uzyskując tym samym pierwsze dane dotyczące zarówno samej budowli, jak i przylegającego do niej wzniesienia”²⁸. Według Andrzeja Buko podczas prac archeologicznych „[...] otworzono co najmniej 4 wykopy: wzdłuż ścian północnej i wschodniej wieży, w jej wnętrzu oraz na skłonie południowym

21 S. Hawryluk, *Badania nad starożytnościami...*, s. 47.

22 „ХВЕР”, № 9, 1905, s. 112.

23 Ibidem.

24 A. Bukowska, *Prezentacja danych źródłowych i stan badań*, [w:] *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*, red. A. Buko, Warszawa 2009, s. 200.

25 „Холмская Церковная Жизнь” (dalej: „ХЦЖ”) № 2, 1911, s. 37.

26 S. Hawryluk, *Badania zabytków architektonicznych...*, s. 50; A. Kokowski, op. cit., s. 407.

27 A. Будилович, Г. Ольховский, *Отчетъ о состоянии и дѣятельности Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1908/9 (тридцатый братскій) год*, „Холмская церковная жизнь” 1909, s. 4–5 (dalej: *Отчетъ за 1908/9 год*); A. Kokowski, op. cit., s. 408; D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 48; A. Bukowska, op. cit., s. 200; S. Hawryluk, *Badania nad starożytnościami...*, s. 54.

28 A. Bukowska, op. cit., s. 201.

nasypu przywieżowego. Czy wykopy te eksploatowano do końca i co w trakcie badań wydobyto – trudno dociec, wskutek braku dokumentacji”²⁹. Dariusz Dąbrowski stwierdził, że rosyjscy badacze podczas wykopalisk natrafili na fundamenty drugiego obiektu – prawdopodobnie narożnik południowo-wschodni kamiennego nasypu przy wieży. Z przebadanej baszty wydobyto fragment posadzki wykonanej ze szklwionych płytek ceramicznych i elementy dekoracyjne, które przekazano do Muzeum Cerkiewno-Archeologicznego w Chełmie³⁰. Pokryszkin ustalił, iż ostatnią kondygnację wieży zajmowała cerkiew, ale nie określił ostatecznej daty budowy obiektu w Stołpiu³¹.

Podczas badań oraz robót konserwatorskich przeprowadzonych dwa lata później Pokryszkin wykonał: szkice poszczególnych elementów wieży, jej fragmentów i elementów znalezionych w trakcie wykopalisk, autorskie komentarze oraz 20 zdjęć. Dokumentację z tego badania obecnie przechowuje Instytut Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu. Na fotografiach utrwalono elewację budynku oraz poszczególne elementy jego wnętrza³². Rysunki miały charakter roboczy. Sporządzono je na 11 stronach w formie brudnopisów. Przedstawiały cztery rzuty poziome, przekrój pionowy na linii północ-południe, detal architektoniczny z wieży, widoki zewnętrzne obiektu oraz fragmenty posadzki i elewacji architektonicznej³³. Według Anety Bukowskiej: „Mimo szkicowości rysunków warto podkreślić skrupulatność, jaką wykazał Pokryszkin, zaznaczając wszelkie ubytki i pęknięcia w strukturze murów oraz istniejące otwory, ich rozmiary i odległości między nimi. Szkice opatrzone są komentarzami i pomiarami”³⁴. Wstępne sprawozdanie z prac w Stołpiu z 1909 roku naukowiec sporządził dopiero trzy lata później, a opublikował je w 1913 roku³⁵. Archeolog planował opracowanie odrębnego artykułu oraz przeprowadzenie dalszych prac badawczych w Stołpiu i Bielawinie³⁶. Wydobytą w trakcie wykopalisk posadzkę przekazano do Muzeum Cerkiewno-Archeologicznego w Chełmie. W 1912 roku opisał ją Stanisław Cercha:

W muzeum, przy katedrze prawosławnej urządzonej, znajduje się posadzka, przeniesiona z baszty w Stołpiu. Składa się ona z cegiełek kwadratowych, polewanych jasno-zielono, użytych jako tło, które otaczają w koło wplecione rozety pięciolistne. Rozet takich złożonych z pojedynczych cegiełek jakby mozaiki, wydobyto i złożono w muzeum kilka. Rozeta każda ma po pięć liści, u końców zewnętrznych rozszerzonych, a wyciętych półokrągło w środku, z cegieł

29 A. Buko, *Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży*, Warszawa 2009, s. 46–47.

30 Ibidem, s. 50; D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 47.

31 Ibidem.

32 Ibidem. Według Dąbrowskiego, zdjęcia z prac archeologicznych i remontowych znajdują się w albumach O-369 (nr 149–155) i O-329 (nr 735–748), zaś dokumentacja w zbiorze (фонд) 21 (д. 23; д. 716: 129–146; список I, nr 23: 1909 g.).

33 A. Bukowska, op. cit., s. 185.

34 Ibidem.

35 D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 47; *Отчетъ Императорской Археологической Коммисіи за 1909 и 1910 годы*, Санктпетербургъ 1913, s. 174–176.

36 D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 47.

brunatnych, na tle jasnozielonym, otoczonych kołami z ciemno-zielonych i żółtych cegiełek. Cała rozeta z otoczeniem ma średnicy ok. 50 cm³⁷.

Do 1903 roku z wieży w Bielawinie zachowały się częściowo ściany – północna (w całości) oraz fragmentarycznie wschodnia i południowa³⁸. W 1912 roku S. Cercha opisał obiekt:

Z grodu tego pozostała tylko jedna baszta, zwana przez lud miejscowy stołpem. Stołp zachował się tylko częściowo, bo pozostały z niego tylko trzy ściany. Jedna z nich jedynie w całości zachowana, ma szerokość 11 m.81 cm. Boczna prawa, 7.50 m., lewa boczna tylko 2.70 m. Grubość muru wynosi 1.64 m., wysokość zaś 10 metrów. Była ona poprzednio kwadratowa i niezawodnie pokryta dachem. Stołp jest zbudowany z tak zwanego polnego lub dzikiego kamienia, to jest na polach tutejszych na powierzchni znajdowanego, czyli napływowego. Kamień ten żółtawy zwany halickim, a inny z którego głównie stołp jest budowany – zielony chełmskim, gdyż rzeczywiście jest ciemnozielony, oprócz tych dwóch rodzaj użyto również głązy, erratyczne, osadowe i krystaliczne, granity, amfibolity, kwarcyty, krzemienie (te ostatnie może i lokalnego pochodzenia)³⁹.

W 1890 roku chełmski architekt powiatowy sprzedał kamienie z ruin wieży, a w 1908 roku pomocnik inżyniera-architekta guberni lubelskiej Ksawery Dionizy Drozdowski (1860–po 1918)⁴⁰ zwrócił się z prośbą do warszawskiego generał-gubernatora o jej wydzierżawienie⁴¹.

Rok później Pokryszkin zbadał wieżę bielawiną⁴². Jego badania dowiodły, że zbudowano ją od wschodniej strony Chełma na obszarze boru. Konstrukcję wzniesiono na bagnie oraz ubitym piasku z miejscowych kamieni. W 1909 roku gnieździły się w niej sowy, wróble i gołębie. Wieża miała prawdopodobnie trzypiętrową konstrukcję. Według rosyjskiego archeologa, stał na niej wysoki na ok. 5,7 m orzeł – symbol Księstwa Halicko-Włodzimierskiego doby Daniela Romanowicza, zaś u jej podnóża rósł zielony mech. W zachowanej ścianie były 3 okna, z których środkowe miało strzelecką formę i posiadało ornamentykę z białych, ciosanych kamieni. Drzwi do wieży znajdowały się z południowej strony na piętrze, a wchodziło do niej przez drewniany podest. Ostateczne i pełne wyniki badań Pokryszkina w Bielawinie i w Stołpiu opublikował po II wojnie światowej Pawło Rappoport (1913–1988) – naukowiec z Oddziału Leningradzkiego Instytutu Archeologii Akademii Nauk ZSRR⁴³.

37 „Litwa i Ruś”. Miesięcznik Ilustrowany Poświęcony Kulturze, Dziejom i Krajoznawstwu, t. III, z. 1, 1912, s. 37.

38 „ХЦЖ”, № 7, 1911, s. 199.

39 S. Cercha, op. cit., s. 38. Zachowano oryginalną pisownię.

40 Biogram K. Drozdowskiego zob. J. Żywicki, *Urzednicy: architekci, budowniczy, inzynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w wojewodztwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Krolestwie Polskim 1815–1915*, Lublin 2010, s. 435–437.

41 U. Ruskowska, *Późnośredniowieczna wieża murowana w Chełmie-Bielawinie*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. R. Szczygieł, Lublin 1996, s. 245.

42 „ХЦЖ”, № 7, 1911, s. 199–200.

43 П. А. Раппопорт, *Волынские башни*, [w:] *Материалы и исследования по археологии СССР*, т. 31, Москва 1952, s. 202–223; idem, *Очерки по истории Русского военного зодчества X–XIII вв.*, [w:] *Материалы и исследования по археологии СССР*, т. 52, Москва 1958, s. 163–164.

W rosyjskim środowisku naukowym w latach 1909–1911 funkcjonowały dwie interpretacje badań przeprowadzonych w Stołpiu. Pokryszkin odkrył fragmenty okien wykonane z białego, halickiego kamienia, którymi pokrywano gotyckie wieże w XIV–XV wieku oraz ustalił, że wieża nosiła ślady pożaru. Na tej podstawie określił datę budowy wieży na XIV–XV stulecie. Do końcowego stwierdzenia czasu powstania obiektu Pokryszkin potrzebował dodatkowych badań, których już nie przeprowadził⁴⁴. Z kolei Korałłow określił powstanie wieży stołpijskiej na czasy kniazia Romana Halickiego, a zatem XIII wiek.⁴⁵ Spór interpretacyjny próbował rozstrzygnąć po II wojnie światowej wspomniany już Rappoport (1913–1988). Na podstawie badań wykonanych przez Pokryszkina, zwłaszcza notatek, sprawozdania, zbioru szkiców i fotografii, Rappoport stwierdził, że wieża została wybudowana w drugiej połowie XIII wieku, a funkcjonowała do pierwszej połowy XIV wieku i zaliczył ją do wież typu wołyńskiego, łącząc je z państwem Daniela Halickiego⁴⁶.

W latach 2003–2005 prace archeologiczne przeprowadził interdyscyplinarny zespół naukowców kierowany przez Andrzeja Buko⁴⁷. Efektem ich prac były publikacje naukowe oraz reinterpretacja odkryć i dociekań rosyjskich badaczy dotyczących wieży stołpijskiej i bielawńskiej. Buko i Dąbrowski⁴⁸ ustalili, że do wieży w Stołpiu przylegała kamienna platforma z drewnianą zabudową, a na ostatnim piętrze znajdowała się prawosławna kaplica. Polacy potwierdzili tezę Korałłowa mówiącą, że stołpijska budowla powstała w czasach Daniela Halickiego. Obaj naukowcy jednoznacznie stwierdzili, iż w obiekcie nie działał monaster. Z dużym prawdopodobieństwem baszta początkowo była rezydencją wielkiej księżnej Eufrozyny. Wdowa po księciu Romanie Halickim (1152/1162–1205) osiadła w niej najprawdopodobniej ok. 1220 roku. Jednocześnie obiekt pełnił rolę zaplecza ekonomicznego dla monasteru w Podgórzu-Spasie⁴⁹, zaś w ostatniej ćwierci XIII wieku miał charakter obronny. Wieża w Bielawinie powstała około połowy XIII wieku. Według Buko, miała charakter obronny z możliwością innej interpretacji jej funkcji.

Ekspedycja naukowa w latach 1910–1912

Ostatnią ekspedycją naukową Pokryszkina, w której uczestniczył delegowany przez bractwo chełmskie Korałłow, były prace archeologiczne w Chełmie w latach 1910–1912. Wykopaliska prowadzono na Górcze Chełmskiej – w miejscu dawnej rezydencji Daniela Halickiego wraz z zamkową cerkwią pw. św. Jana Złotoustego. CKA wydała

44 Ibidem; A. Kokowski, op. cit., s. 408.

45 D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 47.

46 A. Buko, *Stołpie...*, s. 43; П. А. Раппопорт, *Воłyньские башни...*, s. 202–223; idem, *Очерки по истории Русского военного зодчества...*, s. 163–164.

47 *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*, red. A. Buko, Warszawa 2009, s. 375; A. Buko, *Stołpie...*, s. 238; idem, *Średniowieczne kamienne wieże ziemi chełmskiej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 62, 2014, s. 125–146.

48 Ustalenia i wnioski na podstawie A. Buko, *Średniowieczne kamienne wieże...*, s. 125–146.

49 Szerzej o życiu monastycznym w diecezji chełmskiej: A. Gil, *Monastery prawosławnej eparchii chełmskiej od XIII do końca XVI wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, P. Chomik, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 57–73.

Pokryszkinowi pozwolenie na te badania. Rozpoczął je latem 1910 roku i zakończył dwa lata później z powodu braku finansowania badań ze strony CKA i MTA. Celem ekspedycji naukowej Pokryszkina było zbadanie obiektów opisanych w średniowiecznych kronikach ruskich – głównie rezydencji Daniela Halickiego⁵⁰.

Podczas badania otworzono cztery jamy archeologiczne⁵¹. Z pierwszej rosyjscy badacze wydobyli dębowe zasieki oraz stwierdzili istnienie pozostałości podobnych do znalezionych wcześniej w kijowskiej rezydencji wielkiego księcia Włodzimierza Wielkiego⁵². Drugi wykop znajdował się z południowej strony górk. Odnaleziono w nim nasyp wałów gliniano-kamiennych⁵³. W trzeciej jamie, położonej naprzeciw drzwi wejściowych kaplicy św. św. Cyryla i Metodego znaleziono, według Pokryszkina, wewnętrzną wieżę obronną o kamiennej podstawie, wymiarach 6,4 m x 6,4 m i wysokości 5 m; pomost z XIV wieku oraz fragmenty cerkwi pw. św. Jana Złotoustego, wybudowanej przez księcia Daniela Halickiego i spalonej w 1259 roku (detale portyku-bazy: zygzaki, archiwolty, plinty, oprawy okienne i drzwiowe, piramidowe ząbki). Na podstawie wykopalisk Rosjanie stwierdzili, że cerkiew wzniesiono w stylu romańskim w XIII wieku. Wydobyte pozostałości po świątyni trafiły do muzeum chełmskiego. Szczątki były zrobione z białego i zielonego kamienia oraz posiadały specyficzny styl⁵⁴. Czwarta jama znajdowała się z północnej strony kaplicy⁵⁵. Znalaziono w niej 82 kg miedzi i ołowiu – pozostałości po pożarze świątyni w 1259 roku. Dzięki znaleziskom w tym wykopie zidentyfikowano północno-zachodnią ścianę umocnień części książęcego grodu. Kaplica znajdowała się nad badanym obiektem. Ściany grodu, według rosyjskiego naukowca, miały wymiary: 42,5 m ze wschodniej strony i 23,5 m z południowej i zachodniej strony⁵⁶.

Podsumowując prace archeologiczne przeprowadzone przez profesora Pokryszkina w 1912 roku, Buko stwierdził, iż naukowiec rozstrzygnął przedmiotową kwestię, potwierdzając funkcjonowanie rezydencji książęcej Daniela Halickiego w Chełmie w XIII wieku. Naukowiec z PAN zaznaczył, że Pokryszkin nigdy nie opublikował wyników badań z Górk Chełmskiej. Zrobił to w latach 50. XX wieku wspomniany Rappoport⁵⁷. Pokryszkin, tak jak w przypadku badania w Stołpiu i Bielawinie, wykonał ok. 50 fotografii z prac na Górcze Chełmskiej. Do chwili obecnej są one cennym materiałem badawczym⁵⁸.

Prace archeologiczne zapoczątkowane na Górcze Chełmskiej przez Pokryszkina doczekały się kontynuacji. W latach 60. XX wieku badania na górcze przeprowadził

50 П. А. Раппопорт, *Холм*, „Советская Археология”, т. 20, 1954, s. 315.

51 „Холмский Народный Календарь” (dalej: „ХНК”), 1912, s. 168.

52 Ibidem.

53 Ibidem.

54 Ibidem; П. А. Раппопорт, *Холм...*, s. 314–315; А. Будилович, Г. Ольховский, *Отчет о состоянии и деятельности находящегося под Высочайшим Его Императорского Величества Покровительством Холмского Православного Свято-Богородицкого Братства за 1911/12 (тридцать третий) братский год*, Холм 1912, s. 71 (dalej: *Отчет за 1911/12 год*).

55 *Отчет за 1911/12 год*, s. 72; „ХНК”, 1912, s. 169; П. А. Раппопорт, *Холм...*, s. 315.

56 Ibidem, s. 315; „ХНК”, 1912, s. 169.

57 П. А. Раппопорт, *Холм...*, s. 313–323.

58 Ibidem, s. 316. Kolekcja fotografii przechowywana jest, tak jak zdjęcia ze Stołpia i Bielawina, w Archiwum Instytutu Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu.

profesor Wiktor Zin (1925–2007), który spenetrował część wschodnią rezydencji książęcej, a w 2001 roku Tomasz Dzieńkowski zbadał południową część muru palatium⁵⁹. W latach 2010–2011 interdyscyplinarny zespół kierowany przez Andrzeja Buko prowadził prace badawcze na Górze Chełmskiej, a między 2014 a 2017 rokiem w rzymskokatolickim kościele pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Do polskich naukowców dołączyli ukraińscy badacze. Dzięki Fundacji Dobroczyennej Petra Poroszenki z Kijowa polsko-ukraiński zespół w latach 2013–2017 badał krypty chełmskiej świątyni⁶⁰. 27–29 września 2018 roku w Chełmie odbyła się konferencja naukowa pt. *Góra Katedralna w Chełmie. Pomiedzy współczesnością, historią i archeologią*, w czasie której Buko i Dzieńkowski zaprezentowali najnowsze wyniki badań archeologicznych związanych z Górką Chełmską i katedrą maryjną w Chełmie⁶¹.

Aktywność chełmskiego środowiska regionalistów doceniło MTA. W latach 1908–1909 zaproponowało bractwu zorganizowanie w 1911 roku w Chełmie XV Wszechrosyjskiego Zjazdu Archeologicznego⁶². Zarząd bractwa nie zgodził się na organizację spotkania, ale pozytywnie ustosunkował się do pomysłu, aby w przyszłości zjazd odbył się w Chełmie⁶³. Należy wspomnieć, że Korałłow na początku stycznia 1909 roku uczestniczył w pracach sekcji lingwistycznej MTA⁶⁴. Rok później (22 lipca–5 sierpnia) muzealnik brał udział w XV Wszechrosyjskim Zjeździe Archeologicznym w Niżnym Nowgorodzie. Zaprezentował tam efekty prac archeologicznych

59 *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016, s. 18.

60 A. Buko, *Chełm (Góra Katedralna), woj. lubelskie: badania w roku 2010*, „Światowit”: rocznik poświęcony archeologii przeddzziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej, t. 8 (49), nr B, s. 175–177; idem, *Chełm (Góra Katedralna), woj. lubelskie: badania XIII-wiecznego zespołu rezydencjonalnego w roku 2011*, „Światowit”: rocznik poświęcony archeologii przeddziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej, t. 9 (50), nr B, s. 287–292; A. Buko, T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Rezydencja książęca na „Wysokiej Górze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012*, „Rocznik Chełmski”, t. XVI, Chełm 2012, s. 293–304; A. Buko, R. Dobrowolski, T. Dzieńkowski, S. Gołub, W. Petryk, T. Rodzińska-Choraży, *Palatium czy zespół rezydencyjny? Północna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Góra) w świetle wyników najnowszych badań*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. LXVI, Kraków 2014, s. 134–154; *Od cerkwi katedralnej...*, Chełm 2016. W skład zespołu interdyscyplinarnego z 2010 roku weszli pracownicy Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Instytutu Geografii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, pracownicy Firmy Usługi Archeologiczne z Chełma, studenci kierunku archeologii z hiszpańskiego Uniwersytetu Granady i Uniwersytetu Warszawskiego. Z kolei w pracach finansowanych przez fundację P. Poroszenki uczestniczyli: prof. A. Buko (kierownik naukowy; kierownik zespołu polskiego), prof. Mykoła Bewz (Politechnika Lwowska; kierownik zespołu ukraińskiego), po stronie polskiej: Beata Borowska-Strugińska, Dariusz Dąbrowski, Monika Derecka, Anna Drażkowska, Radosław Dobrowolski, Lucjan Gazda, Stanisław Gołub, Natalia Jędruszczak, Rafał Ratajczak, Teresa Rodzińska-Choraży, a po stronie ukraińskiej: Wołodymyr Bewz, Wira Hupało, Iwan Ilczyszyn, Jurij Łukomski, Olha Minejko, Wasyl Petryk, Wasyl Slobodian, Leonij Wojtowycz.

61 *Konferencja poświęcona Górze Katedralnej w Chełmie*, <www.umcs.pl/pl/aktualnosc/56,konferencja-po-swietconaj-gorze-katedralnej-w-chełmie,68665.chtml> (02.10.2018).

62 APL, Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879–1914; dalej: ChBP), sygn. 26, b. p.; *Отчетъ за 1908/9 год*, s. 7.

63 *Отчетъ за 1908/9 год*, s. 7.

64 Ibidem, s. 5.

prowadzonych w rejonie Chełma⁶⁵. Bractwo chełmskie otrzymało zaproszenie na XVI Zjazd Archeologiczny w Moskwie zaplanowany na 1914 rok i połączony z 50 rocznicą funkcjonowania MTA⁶⁶. Z powodu wybuchu I wojny światowej do spotkania nie doszło.

Restauracja wież w Bielawinie i Stołpiu

Bezpośrednią konsekwencją prac Pokryszkina, Pokrowskiego i Korąłowa stała się restauracja obu wież. Ustalenia archeologów z 1903 roku potwierdziły prasowe opisy zabytków z tego okresu. Pierwsza notatka ukazała się w marcu 1905 roku w tygodniku prawosławnej diecezji chełmsko-warszawskiej („Холмско-Варшавский Епархиальный Вѣстникъ”)⁶⁷. 12 czerwca 1905 roku ksiądz Karol Dębiński – sprawozdawca z wizyty duszpasterskiej rzymskokatolickiego zwierzchnika diecezji lubelskiej biskupa Franciszka Jaczewskiego (1832–1914) – scharakteryzował zrujnowaną wieżę w Stołpiu w „Kronice Rodzinnej”. Tygodniku Ilustrowanym Religijno-Społecznym, dla Rodzin Katolickich następująco:

Wejście do niej było z pierwszego piętra; na drugim piętrze dochował się ślad sklepienia, wyżej jeszcze ze wszystkich stron wystające belki, które służyły widocznie do podparcia ganku. Na ten ganek prowadziły ze środka wieży drzwi, od strony zachodniej. Innych otworów, prócz strzelnic, w murze jej nie ma żadnych. W drugim narożniku tego oszańcowania, są ślady innej podobnej wieży, trzecia wreszcie wieża miała być w tem miejscu, gdzie jest droga⁶⁸.

W numerach 49 i 50 wspomnianego czasopisma opublikowano rysunki wież w Bielawinie oraz Stołpiu – ujętej z dwóch perspektyw⁶⁹. Stanisław Cercha w 1912 roku wydrukował w polskim periodyku wydawanym w Wilnie szkic – rekonstrukcję elementów dekoracyjnych oraz posadzki zabytku⁷⁰.

Badania rosyjskich archeologów, a także rosyjskie i polskie publikacje prasowe, przyczyniły się do zainicjowania prac restauracyjnych w Stołpiu i Bielawinie. Między sierpniem 1904 a lipcem 1905 roku ówczesni gubernatorzy lubelscy – Władimir Tchorzewski (1841–1905) i Jewgienij Mienkin (1861–po 1918) zapewнили MTA o podjęciu działań zmierzających do ochrony wież. Lubelska administracja gubernialna przesłała moskiewskim naukowcom dwie fotografie zabytków⁷¹. Organizacja podjęła próbę

65 APL, Dyrekcje Szkolne: Chełmska, Lubelska, Siedlecka. Akta osobowe (1864–1918; dalej: DSz.), sygn. 1332, k. 49–50; *Отчетъ за 1911/12 год*, s. 12–13.

66 APL, ChBP, sygn. 29, k. 109–113.

67 „XBEB”, № 9, 1905, s. 112–113.

68 „Kronika Rodzinna”. Tygodnik Ilustrowany Religijno-Społeczny, dla Rodzin Katolickich (dalej: „Kronika Rodzinna”), nr 49, 1905, s. 733 (pisownia cytatu oryginalna). Opis wieży w Stołpiu i Bielawinie, a także bardzo cenne ilustracje obu obiektów sporządził w 1912 roku Stanisław Cercha, zob. „Litwa i Ruś”. Miesięcznik Ilustrowany Poświęcony Kulturze, Dziejom i Krajoznawstwu, t. III, z. 1, 1912, s. 32–37.

69 „Kronika Rodzinna”, nr 49, 1905, s. 732 i 748–749.

70 „Litwa i Ruś”. Miesięcznik Ilustrowany Poświęcony Kulturze, Dziejom i Krajoznawstwu, t. III, z. 1, 1912, s. 32–33.

71 S. Hawryluk, *Badania nad starożytnościami...*, s. 53.

porozumienia z właścicielami ziemi, na której stały wieże. Bez ich zgody nie można było podjąć działań restauracyjnych. W Bielawinie właścicielem ziemi był hrabia Aleksander von Lüders, a w Stołpiu miejscowi chłopci⁷². W marcu 1905 roku moskiewskie towarzystwo otrzymało od lubelskich władz gubernialnych adres hrabiego. 31 lipca 1905 roku wysłało pisemne zobowiązanie chłopów do ochrony wieży w Stołpiu, podobnie jak i do hrabiego von Lüdersa. Prośby jednak nie znalazły zrozumienia⁷³.

Pomiędzy 1907–1909 rokiem bractwo z Chełma wysyłało apele o podjęcie działań w celu ochrony wieży w Bielawinie i Stołpiu⁷⁴. W 1908 roku organizacja cerkiewna poinformowała moskiewskie towarzystwo o tym, że władze gubernialne zaproponowały rozebranie wieży w Stołpiu, z której materiał miał być przeznaczony pod budowę nowej drogi Lublin – Chełm⁷⁵. Wywołało to reakcję chełmskiego bractwa, które prosiło MTA o podjęcie natychmiastowych działań w celu ochrony zabytku. 30 października 1908 roku pomocnik gubernialnego architekta lubelskiego Ksawery D. Drozdowski, najprawdopodobniej w związku z interwencją bractwa, sporządził kosztorys remontu wież w Stołpiu i Bielawinie (623,54 rubli). Dopiero 11 listopada 1909 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wyasygnowało wskazaną kwotę na remont wież⁷⁶. Stało się tak dzięki postawie gubernatora lubelskiego Jewgienija Mienkina, który 26 marca 1909 roku powiadomił MTA o planowanej przez ludność rozbiórce wieży w Stołpiu⁷⁷. Wówczas moskiewscy archeolodzy zwrócili się do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o wyasygnowanie środków finansowych na remont wieży bielawinńskiej i stołpijskiej⁷⁸. Po przeprowadzeniu badań archeologicznych jesienią 1909 roku Korałłow, z ramienia bractwa w Chełmie, stanął na czele komisji ds. remontu wież w Stołpiu i Bielawinie⁷⁹. 28 lipca 1910 roku komisja dokonała oględzin wieży stołpijskiej. Na ich podstawie określono zakres niezbędnych prac remontowych wieży i opracowano ich kosztorys na kwotę 1907, 03 rubli⁸⁰. Wydział Budowlany guberni lubelskiej 3 grudnia 1910 roku przesłał do CKA wykaz planowanych wydatków związany z remontem obiektu⁸¹. Dwanaście dni później władze gubernialne poprosiły Ministerstwo Spraw Wewnętrznych o udzielenie dotacji na remont. 21 kwietnia 1911 roku CKA powierzyła Korałłowowi zadanie kierowania pracami restauracyjnymi w Stołpiu oraz sporządzenia bieżących sprawozdań z ich postępu⁸². Dariusz Dąbrowski ustalił, że prace remontowe w Stołpiu rozpoczęły się najprawdopodobniej w 1911 roku. Nie wiemy jak długo trwały oraz na jaką skalę były prowadzone⁸³.

72 Ibidem.

73 Ibidem.

74 Ibidem.

75 Ibidem.

76 „XIIK”, № 2, 1911, s. 37; D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 49.

77 S. Hawryluk, *Badania nad starożytnościami...*, s. 53.

78 Ibidem.

79 APL, DSz., sygn. 1332, k. 38, k. 56.

80 A. Bukowska, op. cit., s. 198; D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 49.

81 D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 48.

82 A. Bukowska, op. cit., s. 199.

83 D. Dąbrowski, *Źródła pisane do wieży w Stołpiu...*, s. 49; S. Hawryluk, *Badania nad starożytnościami...*, s. 54.

Badania archeologiczne, remont i wzrost zainteresowania władz rosyjskich wieżą w Stołpiu stały się przyczyną konfliktu z właścicielami ziemi, na której stała baszta⁸⁴. Początkowo mieszkańcy Stołpia zgodzili się na przekazanie ziemi władzom gubernialnym bez wynagrodzenia⁸⁵. Jednak w końcu 1911 roku zażądali 4 000 rubli, a rosyjska administracja uznała tę sumę za zawyżoną. Ponieważ w Rosji nie funkcjonowało wówczas prawo dotyczące wywłaszczania ziemi, na której stał zabytek, sprawa utknęła w miejscu⁸⁶.

Prace restauracyjne wieży bielawńskiej przebiegały sprawniej niż w Stołpiu. Kosztorys remontu opracował Ksawery Drozdowski. Dokument przesłano 14 października 1910 roku do komisji ds. remontu wież⁸⁷. Prace przeprowadzono w maju 1911 roku pod kierunkiem Pokryszkina prowadzącego w tym czasie wykopaliska w Chełmie⁸⁸. Remont na sumę 850, 99 rubli objął wybudowanie kamiennej kładki, wypełnienie ścian wschodniej i zachodniej, wypełnienie szczelin cementem, a w jego koszt wliczono także transport kamieni, żelaza oraz drewna⁸⁹. 17 lipca 1911 roku Pokryszkin podpisał akt odbioru prac⁹⁰. Dokument określał dalsze prace remontowe bielawńskiego obiektu. W przyszłości planowano odnowienie narożników, zalanie szwów, odwodnienie fosy, wykonanie ogrodzenia z dzikiej róży lub białej akacji. 7 sierpnia 1911 roku gubernialna komisja odbiorcza w składzie: lubelski wicegubernator Michał Sielecki, gubernialny inżynier-architekt Włodzimierz Sołowiew, zastępca prokuratora Sądu Okręgowego w Lublinie Andrzej Zwierew, naczelnik chełmskiego powiatu Michał Anisimow i powiatowy inżynier-architekt Stanisław Dil⁹¹ stwierdziła, że remont wieży wykonano prawidłowo i zaakceptowała dalsze prace remontowe. Zgodnie z sugestią Pokryszkina komisja odbiorcza planowała prace dodatkowe⁹². Do działań w Bielawinie były potrzebne nowe fundusze oraz sprowadzenie dodatkowych materiałów⁹³. Do wybuchu I wojny światowej dalszych prac restauracyjnych nie podjęto.

Interpretacja badań Pokryszkina

Switłana Hawryłuk z Łucka przeprowadziła badania porównawcze poświęcone dziejom i znaczeniu muzealnictwa, gromadzenia źródeł, działalności towarzystw krajoznawczych, pracom archeologicznym na terenie Wołynia, południowego Podlasia i Chełmszczyzny od połowy XIX wieku do wybuchu I wojny światowej⁹⁴. Zgodnie z jej ustaleniami badania archeologiczne na terenie guberni wołyńskiej i lubelskiej były prowadzone

84 A. Bukowska, op. cit., s. 199.

85 „Ziemia”. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany, nr 48, 1911, s. 792.

86 Ibidem.

87 APL, RGL, Wydział Budowlany I (dalej: RGL, B I), sygn. 1911: 9, k. 62.

88 APL, DSz., sygn. 1332, k. 60; S. Hawryłuk, *Badania zabytków architektonicznych...*, s. 195.

89 APL, RGL, B I, 1911: 9, k. 63–69.

90 S. Hawryłuk, *Badania zabytków architektonicznych...*, s. 195.

91 Biogramy inżynierów architektów: J. Żywicki, op. cit., s. 432–433 (S. Dil) i s. 508–509 (W. Sołowiew).

92 APL, RGL, B I, 1911: 9, k. 71.

93 Ibidem.

94 Zob. С. Гаврилюк, *Історичне пам'яткознавство Волині, Холмицини і Підляшшя (XIX–початок XX ст.)*, Луцьк 2008. Działalność naukową prowadziło: od 1887 roku Bractwo pw. św. Włodzimierza Wielkiego we Włodzimierzu Wołyńskim (od 1887 r.), w Łucku – Bractwo pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łucku (od 1890 r.), a w Żytomierzu organy diecezjalne diecezji (od 1893 r.), ibidem, s. 534.

przez organizacje cerkiewne⁹⁵, towarzystwa archeologiczne działające na terenie eparchii wołyńskiej i chełmsko-warszawskiej, rosyjskie ośrodki naukowe, a także władze państwowe (administracja gubernialna, gubernialne komitety statystyczne itp.). Hawryluk oceniła prace lokalnych środowisk cerkiewnych i państwowych:

Pracując w ramach tendencyjnej ideologicznej linii samodzierżawia i RCP [organizacje – S. D.] potrafiły dużo zrobić dla nauki i historyczno-kulturowego dziedzictwa wymienionych ziem. Zasluga miejscowych ośrodków krajoznawczych polegała na tym, że często występowały z inicjatywą i uczestniczyły w ujawnieniu, zachowaniu i ochronie zabytków. Z ich inicjatywy miały miejsce prace archeologiczne, archeograficzne, architektoniczne, badania świeckich i cerkiewnych pamiątek Wołynia, Chełmszczyzny i Podlasia⁹⁶.

Administracja rosyjska, RCP, rosyjskie ośrodki naukowe i stowarzyszenia – m.in. MTA, CKA, Kijowska i Wileńska Komisja Archeograficzna, Kijowskie Towarzystwo Ochrony Zabytków i Sztuki, Kijowskie Towarzystwo Historyczne im. Nestora Kronikarza – promowały ideę panslawizmu oraz tezę o przynależności historycznej, geograficznej i etnicznej Chełmszczyzny, Wołynia i południowego Podlasia do rosyjskiej historii i wspólnoty państwowej, etnicznej wspólnoty wielkoruskiej. W forsowanie idei i badania naukowe były zaangażowane lokalne ośrodki cerkiewne i państwowe⁹⁷. Switłana Hawryluk podkreśliła, że tego typu działalność naukowa była próbą rozbudzenia poczucia rosyjskiej świadomości narodowej wśród miejscowej ludności.

Prace archeologiczne Pokryszkina i Korałowa w dalszej perspektywie mogły być narzędziem w polityce wewnętrznej Rosji – głównie narodowej i wyznaniowej – na terenie Królestwa Polskiego i guberni zachodnich wobec szeroko rozumianej ludności ruskiej. Mogły wspomagać próby zawłaszczenia bogatej przeszłości Chełmszczyzny przez Rosję oraz dążenie do naukowego potwierdzenia rosyjskości. Władze carskie w ten sposób podważały istnienie polskości oraz ruskości w rozumieniu etnicznym Lubelszczyzny⁹⁸. Na brak interpretacji badań Pokryszkina w Chełmie wpłynął wybuch wojny w 1914 roku. Należy zgodzić się z twierdzeniem historyczki z Łucka, iż Pokryszkin i Korałow przyczynili się do podtrzymania lokalnej, ruskiej, świadomości etnicznej oraz wpłynęli na rozwój współczesnej ukraińskiej tożsamości narodowej w późniejszym okresie⁹⁹. Z całą pewnością badania archeologiczne z początku XX wieku podtrzymały cerkiewną świadomość

95 С. Гаврилюк, *op. cit.*, s. 212. O działalności wymienionych organizacji por. *ibidem*, s. 212–252.

96 *Ibidem*, s. 198.

97 *Ibidem*, s. 508–509.

98 S. Hawryluk, *Badania nad starożytnościami...*, s. 46. Próbą przywłaszczenia historycznej tożsamości rzymskokatolickiej przez Cerkiew prawosławną stały się freski w kaplicy Trójcy Świętej w Lublinie. Po oględzinach fresków w 1903 roku Pokryszkin i Pokrowski sformułowali hipotezę: „Z powyższego wynika, że obecna świątynia, prawdopodobnie, istniała w XIII w. i być może była początkowo prawosławną, ale przy okazji, nie później niż w XV w. była zamieniona na katolicki kościół” cyt. za: APL, RGL, Wydział Wojenno-Policyjny III, sygn. 1902: 423, k. 29 v.

99 С. Гаврилюк, *op. cit.*, s. 510–511.

wyznaniową współczesnych prawosławnych wiernych zamieszkujących obecną Chełmszczyznę, której przeszłość korzeniami sięga głęboko w epokę średniowiecza.

Na przełomie XIX i XX wieku działalność muzeum w Chełmie w sferze badań archeologicznych nie była czymś wyjątkowym. RCP i administracja rosyjska prowadziły podobną działalność na terenie sąsiednich guberni. Jak już kilkakrotnie wykazano, obiekty zbadane przez Pokryszkina są unikatowe i do chwili obecnej mają ogromne znaczenie. Pod wpływem prac zespołów badawczych Andrzeja Buko obecnie jest prowadzona reinterpretacja badań rosyjskiego naukowca.

Wnioski

Badania prof. Piotra Pokryszkina, które prowadził na początku XX wieku oraz działalność Muzeum Cerkiewno-Archeologicznego w Chełmie w zakresie archeologii – w szczególności jego kustosa Fiodora Korałłowa – przyczyniły się do ochrony, restauracji, zabezpieczenia i zachowania źródeł materialnych związanych z lokalną tradycją, przeszłością i kulturą cerkiewną, etniczną i narodową. Osoba świecka posiadająca wysoki prestiż naukowy na skalę europejską trwale wpłynęła na przetrwanie tradycji cerkiewnej, a także rozwój archeologii i nauki polskiej, ukraińskiej i rosyjskiej.

Prezentowana mikrohistoria odnosi się do szerszego kręgu badawczego. W przyszłości pozwoli na uzupełnienie stanu wiedzy dotyczącej dziejów prawosławnej diecezji chełmskiej, Rusi Halicko-Włodzimierskiej, biografistyki Rurykowiczów, badań nad kształtowaniem się świadomości narodowej i etnicznej Rusinów i Ukraińców, rosyjskiej polityki wyznaniowej i wewnętrznej na przełomie XIX i XX wieku oraz rozwoju badań archeologicznych polskich i ukraińskich.

SUMMARY

Stefan Dmitruk

The Professor Petr Pokryshkin's Role in Protection Orthodox, Ethnic and National Heritage Near Chelm at the Beginning 20th Century

Key words: Chelm; Orthodox Church; Chelm Land; Kingdom of Galicia-Volhynia

First archaeological research near Chelm took place at the beginning of the 20th century and was led by Piotr Pokryshkin (1870–1922) from the Imperial Archaeological Commission (Petersburg, Russia). That research played a major role in the protection of the medieval architectural traces of the past existence of the Orthodox diocese of Chelm and the Kingdom of Galicia-Volhynia. Activity of Pokryshkin – a lay person and a recognised scientist – contributed in a significant way to the survival of traces of the Orthodox identity and Ruthenian ethnicity in the land of Chelm. Pokryshkin's legacy is an example of the unique role of laity in the protection of Orthodox identity and traditions.